

CIVILNA DRUŽBA IN INTELEKTUALNA IN MORALNA REFORMA*

Znano je, da je tematika o razmerju med politiko in družbo — ali natančneje, med »politično družbo« in »civilno družbo« — eno najbolj značilnih in pomembnih mest Gramscijeve refleksije, mesto, kjer se najjasneje kaže izvirnost njegovega teoretskega dela v odnosu do Marxa in v odnosu do marksističnih obdelav, kakršne so prevladovale v prvih desetletjih stoletja, tako v drugi kot v tretji internacionali. Korenine razmišljanja o teh vprašanih je treba iskati v nekaterih kategorijah gramscijanske misli, ki imajo v *Quadernih* osrednje mesto: koncept hegemonije, razločevanje med prisilo in soglasjem,** pojmovanje vloge intelektualcev, poseben način razumevanja razmerja med strukturo in superstrukturo, znamenite beležke v zvezi z »manevrsko« in »pozicijsko« vojno in v zvezi z različnim razmerjem med državo in družbo na Vzhodu in na Zahodu. Gre za sama dovolj znana vprašanja, h katerim se na tem mestu ne bi vračal, razen s kratkimi opombami.

Točka, ki bi jo želel predvsem obravnavati je naslednja: pogledati, kakšen razvoj je doživela gramscijanska vizija razmerij med politiko in civilno družbo v konkretni politični praksi italijanskih komunistov in v graditvi njihove kulturne tradicije; moj namen je tudi razpoznati, kaj lahko obnovljeno razmišljanje o teh vprašanih pomeni ali spodbudi danes — seveda v razmerju do globoko spremenjenega zgodovinskega konteksta — ko se spoprijema z vprašanji, ki jih zastavlja sedanji zgodovinski trenutek.

V referatu *Gramsci in koncepcija civilne družbe* na posvetovanju o gramscijanskih raziskavah, ki je bilo leta 1967 v Cagliariju¹ je Norberto Bobbio opozoril na premestitev poudarkov, ki jo je opravil Gramsci glede na Marxa prav v pojmovanju tega, kar razume z »civilno družbo«. Po Bobbiju namreč »prav z razkritjem narave civilne družbe in z njeno umestitvijo v sistem, Gramscijeva teorija uvaja globoko novost glede na vso marksistično tradicijo«.²

Za Marxa je nasprotje med civilno družbo in državo »ena od oblik, v kateri se kaže eno temeljnih protislovij sistema, protislovja med strukturo in super-

* Razprava je prevedena iz: *Critica marxista*, št. 2–3, 1987, ki je v celoti posvečena Gramsciju.

** V izvir.: »coercizione e consenso« (op. prev.).

¹ Bobbijev referat je bil skupaj z drugimi referati iz treh posvetovanj o Gramsciju, ki so bila v Rimu 1958, v Cagliariju 1967 in v Firencah 1977, znova natisnjen pri založbi Editori Riuniti — z manjšimi avtorjevimi formalnimi popravki; več avtorjev: *Lecture di Gramsci, (Branje Gramscija)* ur. Antonio A. Santucci, Rim 1987.

² Prav tam, str. 99.

stuktur».³ Zanj je, tako kot za Engelsa, civilna družba »kraljestvo ekonomskih odnosov« in stoji nasproti državi, politični ureditvi;⁴ v bistvu zajema vso celoto razmerij v »bazi«, čeprav se z njo ne istoveti povsem in v celoti. In tako Marx izrecno trdi, da je »občanska družba pravo ognjišče in prizorišče vse zgodovine, (tu se kaže) kako nesmiselno je dosedanje pojmovanje zgodovine, ki zanemarja dejanska razmerja in se omejuje na visokodoneče akcije poglavarjev in držav (...). Občanska družba zajema vso celoto materialnih odnosov med posamezniki znotraj določene razvojne stopnje produktivnih sil.«⁵

Bobbio opozarja: »Civilna družba pri Gramsciju ne pripada strukturi, marče superstrukturi.«⁶ V nekaterih gramscijanskih besedilih je civilna družba analizirana celo — in potemtakem dobro ločena od področja ekonomskih odnosov — kot eden od konstitutivnih elementov države, pojmovane v širšem smislu: »V splošni pojem države vstopajo elementi, ki jih je treba pripeljati v pojem civilne družbe (v smislu, bi lahko rekli, da je država = politična družba + civilna družba, se pravi hegemonija, ki je zavarovana s prisilo...). Mogoče si je zamisliti, da bo element države-prisile postopoma izginjal, ko se bodo uveljavljali vse bolj očitni elementi urejene družbe.«⁷

Toda v bistvu ni nič drugačno Gramscijevo pojmovanje tudi na tistih mestih, kjer postavlja civilno družbo nasproti državi, pojmovani v ožjem smislu, se pravi kot vlado, kot politično družbo in oblastni aparat. V »Beležkah« iz leta 1932 za zgodovino intelektualcev namreč piše: »Razmerje med intelektualci in svetom produkcije ni neposredno, kot je pri temeljnih družbenih skupinah, ampak je v različni meri posredovano skozi vse družbeno tkivo, skozi celoto superstrukture, katere funkcionarji so ravno intelektualci (...). Za zdaj je mogoče določiti dve veliki superstrukturni ‚ravni‘, eno bi lahko imenovali ‚civilna družba‘, se pravi celoto organizmov, ki jim vulgarno pravijo ‚privatni‘ in drugo, ki bi ji lahko rekli ‚politična družba ali država‘; ustrezata funkciji ‚hegemonije‘, ki jo vladajoča skupina izvaja v vsej družbi, in funkciji ‚neposrednega gospodarstva‘ ali ukazovanja, ki se izraža v državi in pravni ureditvi.«⁸ Civilna družba je v bistvu polje »družbene hegemonije«, polje kjer se potemtakem uresničuje »spontani« konsenz, ki ga široke ljudske množice dajejo usmeritvi, ki jo je za družbeno življenje določila poglobljena vladajoča skupina; država pa je »aparatus prisile, ki »legalno« zagotavlja disciplino tistih skupin, ki se »ne strinjajo« in je »vzpostavljen za vso družbo v predvidevanju kriznih časov«.⁹

V tej zvezi pripominja Bobbio, da bi, »če bi parafrazirali Marxa (...), zašli v skušnjava, da bi rekli, da za Gramscija civilna družba zajema ne ravno vso celoto materialnih razmerij, temveč vso celoto ideološko-kulturnih razmerij, ne ravno vso celoto trgovskega in industrijskega življenja, temveč vso celoto duhovnega in intelektualnega življenja.«¹⁰ Skratka: premestitev poudarkov, ki jo je bil opravil Gramsci ne samo glede na Marxa, ampak tudi glede na velik del marksistične tradicije njegovega časa, vključno z Leninom — se je zgodila v dveh smereh: na eni strani gre za ločitev civilne družbe od sfere ekonomskih odnosov in za njeno vključitev v superstrukturo — zato pa je valorizirana

³ Prav tam, str. 98.

⁴ Cf. F. Engels, *Ludvik Feuerbach in konec nemške klasične filozofije*, v K. Marx-F. Engels, *Izbrana dela v dveh zvezkih*, II, CZ, Ljubljana 1951, str. 453 in passim.

⁵ K. Marx, *Nemška ideologija*, MEID, II, Cankarjeva založba, Ljubljana 1976, str. 43.

⁶ Več avtorjev, *Lecture di Gramsci*, nav. d., str. 99.

⁷ A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, kritična izdaja, Torino 1975, str. 763.

⁸ Prav tam, str. 1518—1519.

⁹ Prav tam, str. 1519.

¹⁰ Več avtorjev, *Lecture di Gramsci*, nav. d., str. 100.

njena dejavna in dinamična vloga; na drugi strani pa gre za razločevanje elementa konsenza znotraj superstrukture, se pravi elementa, ki je ravno značilen za civilno družbo, od elementov ukazovanja, zakonov, prisile, ki pa so ravno elementi politične družbe in države.

Civilna družba se v tej zastavitvi kaže kot celota razmerij, ki zadevajo šege in navade, kulturo in konkretno prihodnost vsakdanjega življenja, hkrati pa kot preplet institucij in ideologij, v katerih se ta razmerja artikulirajo in organizirajo. Če jo tako razumemo, potem postane civilna družba poglavitno področje delovanja za globoko družbeno preobrazbo: je pa tudi področje, kjer nemara naletimo na največje odpore. Dva odlomka iz Gramscija dobro osvetljuje ta obe plati: prvi odlomek trdi, da »med ekonomsko strukturo in državo z njeno zakonodajo in prisilo stoji civilna družba in le-ta se mora korenito spremeniti *in concreto* in ne samo na pravnih papirjih in v znanstvenih knjigah«. ¹¹ Drugi odlomek pa je tisti, v katerem pripominja (in tu je prvi zameetek razmišljanja o »manevrski vojni« in »pozicijski vojni«), da je »vsaj kar zadeva razvite države, civilna družba postala zelo kompleksna struktura, odporna pred katastrofičnimi vdori neposrednih ekonomskih elementov (krize, depresije itn): superstrukture civilne družbe so kot sistem okopov v moderni vojni«. ¹²

To zanesljivo ni mesto za razpravo o tem, kolikšna je bila v tej gramscijanski obdelavi koncepta družbe teža spoprijema z mislijo Benedetta Croceja in z njegovim vrednotenjem etično-kulturnega elementa kot gibal zgodovine. Sicer pa je sklicevanje na Croceja, v nasprotju z Gentilejem — prav v tej zvezi — pri Gramsciju zelo eksplicitno: na primer tam, kjer ugotavlja, da »hoče Croce ohraniti razloček med civilno družbo in politično družbo, med hegemonijo in diktaturo; veliki intelektualci izvajajo hegemonijo, ki predpostavlja določeno sodelovanje, se pravi dejaven in svoboden (prostovoljen) konsenz, se pravi liberalno-demokratski režim«; medtem ko »sta za Gentileja hegemonija in diktatura nerazločljivi, sila je samoumevno konsenz; ni mogoče razločevati civilne družbe od politične družbe, obstaja samo država in seveda država — vlada«. ¹³ Vpliv crocejske »dialektike razločkov« je, vsaj kar zadeva ta vidik povsem nevprašljiv, čeprav seveda Gramsci popravljiva, v marksovskem smislu, absolutno prevlado, ki jo je Croce podelil etično-kulturnemu dejavniku. Zato si prizadeva pojasniti, ko obravnava pojem hegemonije, da je sicer res, da hegemonija »nedvomno predpostavlja, da so upoštevanji interesi in težnje skupin, nad katerimi se bo hegemonija izvajala, da nastane določeno kompromisno ravnotežje, da torej vodilna skupina doprinese žrtve ekonomsko-korporativne vrste«, vendar pa tudi nikoli ne kaže pozabiti, da je »prav tako nedvomno, da takšni kompromisi in takšne žrtve ne morejo zadevati bistvenega, zakaj če je hegemonija etično-politična, ni mogoče, da ne bi bila tudi ekonomska, ni mogoče, da se ne bi utemeljevala v odločilni vlogi, ki jo izvaja vodilna skupina v samem jedru ekonomske dejavnosti«. ¹⁴

Zdi se mi, da je prav z tega gledišča potrebno zapisati več kot eno kritično pripombo na račun trditve, do katere pride Bobbio (v večkrat omenjenem referatu), ko sklene soočenje med Gramscijevim in Marxovim stališčem: gre za trditev, da je kontinuiteta med obema avtorjema v tem, »da tako Marxu kot Gramsciju civilna družba, in ne država kot Heglu, pomeni pozitivni in aktivni element zgodovinskega procesa«, da pa je »pri Marxu ta element po-

¹¹ A Gramsci, *Quaderni del carcere*, nav. d., str. 1253.

¹² Prav tam, str. 860.

¹³ Prav tam, str. 691.

¹⁴ Prav tam, str. 1591.

zitivni in aktivni element strukture, pri Gramsciju pa superstrukture.¹⁵ V resnici — kot smo že videli — je razmerje zelo tesno, je razmerje vzajemnega pogojevanja: takšno razmerje ugotavlja Gramsci med etično-politično in ekonomsko hegemonijo.

Toda mimo teh ugotovitev je točka, ki bi jo hotel prav posebej poudariti naslednja: konceptualna operacija, ki jo je opravil Gramsci pri analizi kategorije »civilna družba« ima dvojno veljavo in težo, zlasti na ravni politične teorije. Po eni strani koristi, ker uveljavlja večpomembnost, ki jo je potrebno priznati elementu hegemonije ali konsenza glede na element ukazovanja ali prisile: in to velja tako v boju za uveljavitev novega razreda ali novega političnega vodstva (zakaj sicer seveda prevlada stari razred, tudi v dajanju odgovorov na nova vprašanja in to prek transformizma in drugih oblik »pasivne revolucije«) kakor v izvrševanju oblasti (kazen je dekadenca, sestop od »vodilnega razreda« na »vladajoči razred«). Po drugi strani je centralnost, ki jo je Gramsci pridajal tematiki »civilne družbe« glavna pot, po kateri je razvijal temeljno in temeljito kritiko vseh vizij economicističnega ali sindikalno-korporativističnega tipa v zvezi z nalogami revolucionarne partije.

To je očitno že v znamenitem razmišljanju o »pozicijski vojni« in »manevrski vojni«. Gramsciju ne gre samo za to, da uvede razločevanje — sicer bistveno — med Vzhodom in Zahodom,¹⁶ med okoliščinami, v katerih se je razvijal politični boj v Rusiji leta 1917 in med tistimi, s katerimi se je soočilo delavsko gibanje v zahodnih družbah. (»Na Vzhodu je bila država vse, civilna družba je bila prvinska in še vsa zdrizava [žlatinasta]; na Zahodu /.../ je bilo kljub drhtenju države mogoče takoj zaznati čvrsto strukturo civilne družbe. Država je bila samo naprej potisnjen okop, za katerim je stala trdna veriga trdnjav in ječ.«)

Hkrati mu gre tudi za to — in ta vidik je bil manj poudarjen, ni pa nič manj pomemben — da začne temeljito polemiko zoper utvare določene ekonomistične ali tudi sindikalistične zastavitve v boju delavskega gibanja.

Spoprijem z okoliščinami pozicijske vojne je Gramsci namreč uporabil zato, da bi opozoril pred takšnimi utvarami. Že omenjeno razmišljanje o kompleksnosti strukture civilne družbe in o njeni odpornosti pred »katastrofičnimi izbruhi neposrednega ekonomskega elementa (krize, depresije itn.)« je obogatil z pripombo, da se »med velikimi ekonomskimi krizami« predvsem v najbolj razvitih državah« napadalne enote, prav zaradi krize, ne morejo tako znenada organizirati v času in prostoru, še manj pa zmorejo pridobiti agresivnega duha; na drugi strani pa se napadeni ne demoralizirajo in ne popustijo v obrambi, pa čeprav med ruševinami, in tudi ne izgubijo zaupanja v svoje moči in v svojo prihodnost... Gre torej za to, da podrobno preučimo, kateri so tisti elementi civilne družbe, ki ustrezajo obrambnim sistemom v pozicijski vojni.¹⁷

Še bolj izrečna pa je raba kategorije »civilna družba« v kritiki sindikalističnih in economicističnih teženj v beležki z naslovom »Nekateri teoretični in praktični vidiki ekonomizma. V tem zapisu je namreč Gramsci vzpostavil razmerje med ideologijami laissez-faire in teoretičnim sindikalizmom (prve pojasnjuje kot »izraz vodilne in vladajoče družbene skupine, druge kot izraz še podrejenega razreda«), nato pa razkril, da teorija sindikalizma onemogoča podrejeni družbeni skupini, »da bi se razvila prek ekonomsko-korporativne

¹⁵ Več avtorjev, *Lecture di Gramsci*, nav. d., str. 100.

¹⁶ Cf. A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, nav. d., str. 866.

¹⁷ Prav tam, str. 1615–1616.

faze na stopnjo etično-politične hegemonije v civilni družbi in da bi postala vladajoča v državi.¹⁸ V bistvu je ravno economicistična ali sindikalistična vizija političnega boja poglavitna ovira, proti kateri se mora boriti proletarska stranka, ko oblikuje svojo politično kulturo.

Če povzamemo — in zato uporabimo terminologijo, ki se bolj prilega današnjim problemom — lahko rečemo naslednje: Gramscijev način pojmovanja in vrednotenja pojma civilna družba je vnesel v italijanski marksizem kritično spodbudo, ki je peljala v dve smeri in je preseгла interpretativne kategorije, na katere se je skliceval v začetku in jih tudi večkrat analiziral. Prva smer je *kritika etatizma* in seveda sploh vsakršne avtoritarne in prisilne oblasti. Druga smer pa je poudarjanje *etično-kulturnega elementa*, »intelektualne in moralne reforme« v razrednem spopadu za hegemonijo. In prav z celoto teh elementov se velja danes kritično spoprijeti.

Iz te, sicer zelo splošne analize Gramscijevega razmišljanja o civilni družbi, povsem jasno sledi, kako odločilen je bil pomen tega razmišljanja kot temelja za teoretsko in politično graditev italijanskega marksizma po drugi svetovni vojni. Gramscijeva prisotnost je očitna — tega sploh ni treba dokazovati — zlasti v osrednjosti, ki jo pripisujemo tematiki konsenza (in s tem demokracije); v ne-mehaničnem razmerju med strukturo in superstrukturo; v pozornosti, ki jo namenjamo vprašanju organizacije kulture in vlogi intelektualcev; v načinu, kako smo uporabili razločevanje med »pozicijsko vojno« in »manevrsko vojno«, da bi opozorili na specifičnosti in avtonomnost vprašan in razmer boja v zahodnih družbah glede na »oktobrski model«. V splošnejšem smislu pa je prednost, ki jo dajemo boju civilne družbe glede na »dan x« — toliko nenadnega kolikor hipotetičnega »prevzema oblasti« — ta boj je temelj »reformne strategije« kot strategije demokratičnega boja za spremembo družbe v socialističnem smislu, kakor je bila izdelana pod vodstvom Togliattija in jo je pozneje dopolnil in dorekel Enrico Berlinguer kot »strategijo reform in zavezništev«.

Seveda pa je jasno, da razmerje z gramscijevisko mislijo ni razmerje mehanične navezave, ampak se dogaja skozi posredovanje; kaže pa se v oblikah, ki jih postopoma narekuje strategija reform, velikih sprememb, objektivnih in subjektivnih, ki so se zgodile v italijanski in svetovni stvarnosti od tistih časov, ko je Gramsci živel in pisal. Toda izvora te strategije ne bi pravilno in ustrezno doveli, če bi spregledali analizo civilne družbe v *Zvezkih*. Zato je prav, da znova preberemo definicijo »strategije reform in zavezništva«, kakor jo je predlagal Enrico Berlinguer v sklepni besedi na XII. kongresu KPI v Bologni

¹⁸ Prav tam, str. 1590. Da bi bolje razumeli razmislek, ki ga Gramsci jemlje za osnovo tej trditvi je prav, da navedemo celoten odlomek, v katerem se nahaja: »Vzpostavitev gibanja laissez-faire temelji na teoretski zmoti, katere praktičnega izvora ni težko odkriti: namreč na razločevanju med civilno družbo in politično družbo, ki je metodični razloček, pa ga predstavljajo kot organsko razliko. Tako se trdi, da je ekonomska dejavnost lastna civilni družbi in da država ne sme posegati v njeno urejanje. Ker pa se v dejanski stvarnosti civilna družba in država istovetita, je treba pibiti, da je tudi liberalizem urejevanje (v izv. regolamentazione) državne vrste, je uvedeno in se ohranja po zakonodajni in prisilni poti: je ukrep volje, ki se zaveda svojih ciljev in ne spontani avtomatični izraz ekonomskega delovanja. Liberalizem je politični program, ki — če zmaga — omogoči, da dozori vodilno osebo neke države in tudi ekonomski program same države, kar pomeni, da spremeni distribucijo nacionalnega dohodka. Drugače pa je s teoretskim sindikalizmom, ker se nanaša na podrejeno skupino, ki ji je s to teorijo omogočeno, da bi kdaj postala vodilna, da bi se razvila prek korporativno-ekonomske faze, da bi se dvignila na stopnjo etično-politične hegemonije v civilni družbi in da bi postala vladajoča v državi. Kar zadeva liberalizem: gre za primer frakcije vodilne skupine, ki ji ne gre za spremembo strukture države, ampak samo za preusmeritev vlade... V gibanju teoretskega sindikalizma (...) ni mogoče zanikati dejstva, da sta neodvisnost in avtonomnost podrejene skupine, ki trdi, da ju izraža, v resnici žrtvovani intelektualni hegemoniji vladajoče skupine, kajti ravno teoretski sindikalizem ni nič drugega kot en vidik liberalizma, ki ga opravičujejo nekatere sprevržene in potemtakem banalizirane filozofije prakse.«

leta 1968. »Problem, ki je pred nami v prihodnjih mesecih je: kako uresničiti pomembne pridobitve za delavce in za vse delovne ljudi na socialnem polju, se pravi v zvezi z vprašanji življenjskih in delovnih pogojev in na področju demokracije in participacije, kar pomeni, da gre za nove oblike nadzora in oblasti v rokah delavskega razreda. V tem je bistvo naše reformne strategije. Toda moje mnenje je, da je ta izraz, sam po sebi, neprimeren zato, da bi v vsej polnosti izrazil našo politiko, ker ne daje popolne vizije procesa, ki naj nas pripelje v socializem, pa tudi zato, ker lahko zavede, da bi zanemarili nekatere pomembne elemente, zlasti v zvezi z odločilnimi vprašanji političnega vodenja in oblasti. V bistvu se mi zdi, da je potrebno ta izraz — strategija reform — povezati z drugimi pojmi in ga združiti v izraz *zgodovinski blok*, ki je prav tako lasten naši tradiciji. Sicer pa smo že velikokrat rekli, da po našem pojmovanju ni partija tista, ki osvoji oblast, ampak to stori blok različnih družbenih in političnih sil, katerega del je partija; rečeno je bilo prav tako tudi, da je treba korakoma nadaljevati z graditvijo tega zgodovinskega bloka in v njem uveljaviti hegemonijo delavskega razreda. Reformna strategija je potemtakem predvsem strategija zavezništev, kar je bilo navsezadnje vedno in še ostaja osrednje vprašanje vsakega revolucionarnega procesa.«¹⁹

Ta odlomek iz Berlinguerja, v katerem se koncept zgodovinskega bloka raztaplja v manj zavezujoč koncept »bloka družbenih in političnih zavezništev« je primerno brati tako, da upoštevamo opredelitev, ki jo je uvedel Berlinguer sam v svojem referatu na Centralnem komiteju 11. novembra 1971: »Graditve zgodovinskega bloka ni mogoče omejiti na razvrstitev družbenih sil, čeprav je v tem njegov temelj. Novi zgodovinski blok lahko nastane, če delujemo sočasno na strukturo in superstrukturo, hkrati v sferi političnih razmerij in v državi, če na kulturnem, intelektualnem in moralnem področju izvajamo akcijo, katere cilj je zbrati in združiti vse sile, večino prebivalstva, ob danem sistemu idej in vrednot.«²⁰

Sklicevanje na Gramscija je torej očitno in eksplicitno. In vendar: če pomislimo na to, kakšen je bil v zadnjih 30 ali 40 let razvoj naše politike reform in zavezništva, potem se moramo danes vsekakor vprašati, če nismo v tej politiki izgubili nekaj celovitosti in bogastva pojma »civilna družba«, kakor ga je bil predlagal Gramsci, namreč v smislu, da je v konkretnem pojmovanju reform in zavezništev prevladal v glavnem ekonomski, družbeni, politični vidik, manjše pozornosti pa so bila deležna vprašanja spreminjanja navad, kulture, ideoloških tokov, ne-materialnih odnosov med ljudmi in instituti, v katerih se dogaja vsakdanje življenje — skratka tisto, kar je bilo za Gramscija dejansko tkivo civilne družbe, področje na katerem se prvenstveno uveljavlja idejna in politična hegemonija enega in drugega razreda.

Ce navežemo na mišljenjski model, ki smo ga prej uvedli: zdi se mi, da je od dveh političnih elementov, ki jih je vnesla Gramscijeva analiza v kategorijo »civilne družbe« v bistvu bil prvi pomembnejši za konkretni razvoj politike italijanskih komunistov: to je tematika konsenza, kritika avtoritarnih in prisilnih odločitev, analiza kompleksnega in razčlenjenega značaja zahodnih družb in s tem prizadevanje za vzpostavitev mreže družbenih in političnih zavezništev s ciljem, da bi postopno spreminjali produkcijska in družbena razmerja in uresničili in razširili demokracijo. Drugi element — namreč kritika ekonomizma, ter pozornost, ki je utemeljena v boju, ki ni več ekonomski in

¹⁹ XII. kongres Komunistične partije Italije, Rim 1969, str. 768–769.

²⁰ E. Berlinguer, *La Questione comunista*, Rim 1975, str. 389.

sindikalen, ni pa še neposredni politični boj — ni doživel enako pomembnega razvoja. Tudi sama tema o »intelektualni in moralni reformi«, ki jo je Gramsci štel za bistveno pri graditvi nove hegemonije je bila pogosto predmet proučevanja in je bila izkrivljena, ni pa se uveljavila kot resnična politična spodbuda. Zato tudi kritika stalinizma ni dobila pomena in prodornosti, ki ju potencialno vsebujejo že *Zvezki*.

Da se razumemo: v današnjih razmerah opraviti temeljito kritiko economicističnih teženj in dediščine v naši marksistični tradiciji in v zgodovinski zapuščini delavskega gibanja ni majhna stvar. Vprašanje, ki se danes zastavlja in je neodložljivo — ker je zrelo in ker je prav tu resnični spoprijem s kapitalistično ideologijo, ki jo še vedno prežema prvenstvo ekonomskih interesov — namreč ni vprašanje taktičnih popravkov, ampak je vprašanje, kako preseči v bistvu kvantitativno in produktivistično vizijo razvoja in konkretne graditve družbe drugačnega tipa: družbe, v kateri bodo vse večjo težo dobivali tisti elementi, ki jih je Marx opisal kot »bogatejše potrebe« človeka, kar pomeni, da gre za specifično človeške potrebe, za nematerialne potrebe. Seveda pa je jasno, da verbalna zatrjevanja niso dovolj, treba je delovati v območju strukturnih procesov in na ravni političnih, kulturnih, idejnih bojev.

Nikakor ni mogoče reči — misliti tako pa bi sploh pomenilo biti zunaj korektno zgodovinske ali kritične zastavitve — da so v gramscijanski misli že dovršeno izdelane vse predpostavke za teoretski razvoj v takšno smer. Tudi če zanemarimo očitni fragmentarni značaj *Zvezkov*, moramo ugotoviti, da so pri Gramsciju prisotni in se prepletajo različni politični in kulturni motivi. Zlasti je znano, da zavzema v njegovi misli pomembno mesto — kljub njegovi lastni kritiki ekonomizma — tudi močno produktivistično gledanje na razvoj in tudi na same naloge delavskega razreda: kar pa je več kot razumljivo glede na konkretne zgodovinske okoliščine njegovega časa. Vsekakor pa je zunaj slehernega dvoma, da Gramsci tedaj, ko poudarja tematiko »civilne družbe« kot poglobitvenega mesta boja za hegemonijo, kadar torej opozarja na vprašanja, ki zadevajo najbolj razširjene ideologije, zdravo pamet, navade, kulture, ne-ekonomske odnose med ljudmi, vrednostne odločitve, okrog katerih se angažira vsakdanje življenje in poudarja nujnost globoke »intelektualne in moralne reforme«, že samo s tem spodbuja razmišljanje prav na ravni vprašanj, ki spravljajo danes v težave levico vseh ekonomsko najbolj razvitih dežel: ta raven vprašanj je odločilna, če hočemo vzpostaviti čvrsto vez med tradicionalnimi silami delavskega gibanja, velikimi množicami mestnih srednjih slojev, kjer čedalje bolj prevladuje tehnično in intelektualno delo in novi poklici, bojnim potencialom, ki ga pomenijo ženska, pa tudi ekološka, duhovna, posvetna in religiozna gibanja, ki jih vse motivira obnovljeno zanimanje za velike teme razmerja med etiko, znanostjo, ekonomijo, politikom. Na teh tleh je potrebno odgovoriti na »zahtevo po projektu«, ki se vse bolj silovito zastavlja.

Seveda bi bilo povsem zgrešeno — iz razlogov, ki smo jih že navedli — če bi hoteli pri Gramsciju najti napotke in predloge, ki prav specifično ustrezajo novim, v našem času dozorelim vprašanjem. Toda ponovno branje Gramscija, zlasti na odločilnih mestih, ki zadevajo razmerja med politikom in družbo, brez dvoma nudi — kot smo videli — zelo koristne spodbude in motive.